

שאולי גרינפלד

בענין ביטול חמץ (ד' ע"ב)

א. ביאור ראשון בשיטת רש"י

הגמרא בפסחים (ד' ע"ב) אומרת: "דבדיקת חמץ דרבנן, דמדאורייתא בביטול בעלמא סגי ליה", הרי שמהתורה די בביטול כדי להינצל מאיסור חמץ. וכן בהמשך הפרק (י' ע"א): "אטו בדיקת חמץ דאורייתא היא, דרבנן היא, דמדאורייתא בביטול בעלמא סגי ליה". א"כ למדנו שמהתורה מספיק לבטל את החמץ, והביטול פוטר מהצורך לבדוק ולבער את החמץ, ונחלקו המפרשים בטעם הדבר. רש"י (ד' ע"ב) כתב: "ביטול בעלמא - דכתיב 'תשביתו' ולא כתיב 'תבערו', והשבתה דלב היא השבתה". לכאורה הביאור בדברי רש"י, כיוון שציווי התורה בחמץ הוא "תשביתו", הרי שדי בביטול חמץ. כלומר: ע"י הביטול אדם מקיים מצוות "תשביתו", ויוצא ידי חובתו מהתורה, למרות שלא פעל שום דבר בקשר בינו לבין החמץ.

ב. ביאורו של מרן הרב זצ"ל

ביאור אחר בדברי רש"י, מצאתי ב"גנזי הראי"ה", חוברת "חודש האביב", בתחילת המאמר "בענין ביטול חמץ", וז"ל שם: "בגדר ביטול, לע"ד הדבר כפשוטו, כדמצינו בפרק קמא דסוכה: "עפר ותבן וביטלו", וגם כרים וכסתות היה אפשר לבטל, שיהיה דינם כעפר, אלא דבטלה דעתו אצל כל אדם. חזינן שלולא זה הטעם, יכול לבטל את שלו לעפר, ויהיה ג"כ נידון כעפר. אם כן, הכי נמי יש לומר, על ידי מה שמבטל החמץ ומשווהו כעפר, הווי ככופת שאור שיחדה לשיבה... ויש לומר דהיינו דילפינן לה מ"תשביתו", דגדר ההשבתה הוא שהעצם קיים, אלא שהפעולה שלו בטילה... וקרא "תשביתו" כתיב, ע"כ למדנו שהוא דבר שהעצם נשאר במציאות, אלא שהפעולה שמתייחסת לו מצד היותו חמץ - זה מושבת, והוא ע"י ביטול, שעושה דינו כמו עפר, ומועיל לענין איסור 'בל יראה' הכלול בתוכו." לפי מה שכתבתי, שביאור שיטת רש"י שביטול נלמד מ"תשביתו", הכוונה שע"י שקיים בחמץ את מצוותו, אינו עובר עליו, כיוון שזה מה שהתורה ציוותה לעשות, אע"פ שאין בזה פעולה בחמץ. לפי זה ביטול הוא ענין מיוחד בחמץ. מרן הרב זצ"ל מסביר שאין זה כך, אלא ביטול

חמץ דומה למושג ביטול במקומות אחרים, אשר פירושו שמבטל בדעתו את המשמעות שיש לחפץ, ומחשיב אותו כעפר. מגדיר זאת הרב: "שהעצם קיים, אלא שהפעולה שלו בטילה". ולענינו - אמנם החמץ קיים, אבל כבר אינו אוכל, אלא אני מחשיב אותו כעפר. מחשבה זו היא מה שלימדה התורה ב"תשביתו", שאין רצונה שנבער את החמץ פיזית ממש, אלא רק את פעולת החמץ, כלומר את היותו אוכל. כאשר אנו מחשיבים אותו כעפר בעלמא, אנו מקיימים בו מצוות השבתה. עיין שם עוד בהערה 2, מקורות נוספים שכתבו על דרך זו.

ג. שיטת תוספות

התוס' (ד' ע"ב) בד"ה "מדאורייתא" הקשו על שיטת רש"י, ופירשו את ענין הביטול בדרך אחרת: "ואומר ר"י, דמדאורייתא בביטול בעלמא סגי, מטעם דמאחר שביטלו הווי הפקר, ויצא מרשותו ומותר, מדקאמרינן 'אבל אתה רואה של אחרים ושל גבוה'". הרי שלדעת תוס', ביטול ענינו הפקר, והוא מועיל כיוון שאז החמץ אינו שלך, ואין אדם עובר על של אחרים או של גבוה.

ד. ביאורו של הר"ן את שיטת תוספות

הראשונים הרבו להקשות על שיטת תוס', שביטול מדין הפקר, שהרי מצאנו הבדלים עקרוניים רבים בין דיני הפקרה לבין דיני ביטול חמץ. כגון - ביטול יכול להיות במחשבה, והפקר דווקא בדיבור. גם נוסח הביטול, "ליבטל וליהווי כעפרא", ודאי אינו לשון הפקר - אדם שיאמר שנכסיו בטלים כעפר, לא הפקיר אותם בכך. ועל כן מסיק הר"ן (א' ע"א) וז"ל: "ומהו ענין ביטול זה? - מוכח בגמרא... דביטול מדין הפקר הוא... ואע"ג דהפקר כה"ג לא מהני... היינו טעמא, דנהי דמאי דהווי ברשותו של אדם לא מצי מפקר ליה כה"ג, חמץ שאני, לפי שאינו ברשותו של אדם, אלא עשאו הכתוב כאילו הוא ברשותו. ומש"ה בגילוי דעתא דלא ניתא ליה דלהווי זכותא בגויה כלל סגי, ומהני אפי' לחמץ ידוע". הר"ן מבאר, שאמנם ביטול מדין הפקר הוא, אבל אינו דומה להפקר רגיל, אלא הטעם שביטול מועיל הוא, כיוון שחמץ בפסח אסור בהנאה, הרי שממילא אינו ברשותו של אדם, כמו כל איסורי הנאה אחרים, אלא שעשאו הכתוב כאילו הוא ברשותו, כדי להתחייב עליו, ולכן די בגילוי הדעת שבביטול, כדי לא להתחייב.

ה. סיכום שיטות הראשונים

היוצא מכל זה, שישנם שתי שיטות עיקריות בראשונים בענין ביטול חמץ: א - שיטת רש"י, שזו מצוות התורה "תשביתו", וכשאדם מקיימה ע"י הביטול, אין הוא עובר יותר על איסור חמץ, לפי הביאור הראשון שכתבתי. או כדעת מרן הרב זצ"ל, שזהו ביטול ככל הביטולים בתורה, והוא מה שהתורה ציוותה ב"תשביתו". ב - שיטת תוס' המבוארת בר"ן, שביטול מדין הפקר, אבל אינו ממש כהפקר, אלא הוא פועל כנגד מה שעשאו הכתוב כאילו הוא ברשותו, כפש"ן לעיל. ועיין עוד בשא"ר שהאריכו בזה בסגנונות שונים.

ו. ראיית הקצוה"ח לשיטת רש"י

והנה הקצוה"ח הביא ראייה לשיטת רש"י, מדברי הרמב"ם. הרמב"ם (הלי נדרים פ"ב הי"ד) כתב: "ההפקר, אע"פ שאינו נדר, הרי הוא כמו נדר שאסור לחזור בו, ומהו ההפקר - הוא שיאמר אדם נכסים אלו הפקר לכל וכו'". הרי שדעת הרמב"ם שהפקר מדין נדר. וכן בשו"ע חו"מ (רע"ג ס"ב): "ההפקר, אע"פ שאינו נדר, הרי הוא כמו נדר, שאסור לחזור בו", הרי שהרמב"ם והשו"ע הגדירו שאמנם הפקר אינו 'נדר', שהרי אינו נאמר בלשון נדר, אבל בכ"ז הוא מתפקד כמו נדר, ואסור לאדם לחזור בו. בביאור הדברים כתב הב"י: "כתב הרמב"ם: ההפקר הרי הוא כנדר, ואסור לחזור בו. פירוש: שיחזור ויאמר, אני חוזר מדיבורי, כיוון שלא עשיתי קניין, אלא הרי הוא כנדר דכתיב ביה "לא יחל דברו", ואע"פ שהוא עצמו יכול לזכות בו, זהו מדין הפקר, אבל לא מתורת חזרה". כלומר, מסביר הב"י, שהפקר נעשה ע"י דיבור, שאדם אומר שנכסיו יהיו הפקר, ומדיבור זה אסור לו לחזור בו מדין "לא יחל דברו". ואף שמותר לו לזכות בעצמו בנכס שהפקר, כמו כל זוכה בהפקר - לחזור בו מדיבורו על עצם ההפקרה אינו רשאי. למד מכך הקצוה"ח יסוד, בהבנת המושג 'הפקר', וזה לשונו (ס"ק א'): "לפי מה שמבאר, דהא דאסור לחזור, אינו אלא משום דהווי כמו נדר, שאסור לחזור, א"כ נראה שהפקר אינו עושה קניין, דאי עושה קניין מה ענין נדר לכאן, הא תיפוק ליה שכבר יצא מרשותו, אלא ע"כ נראה דהפקר אינו קניין, אלא הא דאינו יכול לחזור בו, היינו מתורת איסור 'בל יחלי'". הקצוה"ח למד מדברי הב"י בדעת הרמב"ם, שהפקר אינו מושג בקניינים. כלומר: פעולת ההפקרה, לא הופכת את הנכס המופקר מישלי לשל 'אף אחד', כדרך שפעולת קניין מעבירה נכס מבעליו הקודמים לבעליו החדש, אלא הנכס

עדיין נשאר שלי, אלא שמותר לכל אדם לזכות בו. בהמשך דבריו, מסביר הקצוה"ח יותר, ומגדיר את ההפקר כך: "ואפשר לומר, דנהי דהוי שלו, מ"מ אינו ברשותו, כיוון דאסור לחזור בו, ודבר שאינו ברשותו נמי חשוב כמו שאינו שלו". כלומר, אמנם הפקר מדין נדר, ואינו פעולה קניינית, ולכן הנכס המופקר נשאר שייך למפקיר, אך מ"מ יצא מרשותו, ולכן לכמה דינים נחשב כאילו אינו שלו.

לפי יסוד זה, מבאר הקצוה"ח, מדוע לא קיבל רש"י את שיטת תוס', שביטול מדין הפקר: "ואפשר לומר נמי מהאי טעמא שיטת רש"י בביטול חמץ, משום דכתיב 'תשביתו', ובתוס' כתבו משום הפקר, דכתיב 'לך' - שלך וכו' אבל אתה רואה של אחרים... וכיוון דהפקר אכתי של הבעלים, אלא דרביע עליה איסור 'בל יחל', ואם כן אכתי שלו הוא, ולא הווי של אחרים. ואע"ג דכתבנו דהפקר אינו ברשותו, עכ"פ דבר שאינו ברשותו מקרי, חמץ עשאו הכתוב כאילו הוא ברשותו, דהא אמרו (פסחים ו' ע"ב) שני דברים אינם ברשותו של אדם חמץ ובור, ומש"ה כתב רש"י משום 'תשביתו'. דהיינו, לפי היסוד שהתחדש בדעת הרמב"ם והשו"ע, שלמרות ההפקר, הנכס נשאר של בעליו, ורק נחשב כאינו ברשותו, מובן מדוע לא ניתן לומר שביטול מדין הפקר, שהרי גם אם יפקיר את החמץ, הוא ישאר שלו, ויעבור על "לא יראה לך". ואם תקשה, הרי עכ"פ ההפקר פעל שהחמץ יחשב כאינו ברשותו, ולכן לא יעבור עליו, על כך עונה הקצוה"ח: הרי כל חמץ אינו ברשותו, מחמת היותו איסורי הנאה, וכבר נתבאר ב"אבני מילואים" (סי' כ"ח ס"ק נ"ו) שכל איסורי הנאה הם שלו ולא ברשותו, ובכל זאת התורה חייבה עליו, ואם כן הפקר אינו מועיל כלום לגבי איסור חמץ, ונתבאר מדוע לא יכל רש"י לפרש כדעת תוס'.

ז. הערה בדברי הקצוה"ח

יש להעיר, כי מדברי הקצוה"ח עולה חידוש בדין חמץ. הקצוה"ח ביאר, שהפקר אינו מועיל בחמץ, כיוון שפעולתו היא להפוך את החמץ לישלו ואינו ברשותו, אלא שזה ממילא מצבו של החמץ, כיוון שהוא איסורי הנאה, ובכל זאת התורה חייבה עליו, כי "עשאו הכתוב כאילו ברשותו". והנה כבר חקרו האחרונים, האם הדין ש"שעשאו הכתוב כאילו הוא ברשותו", הוא דווקא כשהחמץ אינו ברשותו מחמת איסור חמץ בלבד, או גם אם אינו ברשותו מחמת סיבה אחרת. והנה מהקצוה"ח עולה, שנקט כצד השני, שהרי כתב שגם אם החמץ אינו

ברשותו מחמת הפקר, בכל עשאו הכתוב כאילו הוא ברשותו.

ח. תירוצו של מרן הרב זצ"ל לקושית השאג"א על רש"י

מרן הרב זצ"ל בהמשך דבריו שם, ממשיך בביאור מחלוקת רש"י תוס', במטרה לישב קושיא של השאגת-אריה (סי' ע"ז). הגמרא (סי"ג ע"א-ב') מביאה מחלוקת רשב"ל ורבי יוחנן, בענין שוחט על חמץ: "אמר רבי שמעון בן לקיש: לעולם אינו חייב, עד שיהיה החמץ לשוחט או לזורק או לאחד מבני החבורה, ועד שיהיה עמו בעזרה. רבי יוחנן אומר: אף על פי שאין עמו בעזרה". כלומר: רשב"ל וריו"ח נחלקו, האם בשביל להתחייב מלקות על הלאו של "לא תשחט על חמץ דם זבחי", צריך שיהיה החמץ עמו בעזרה, או לא. ורצתה שם הגמרא להסביר, שמחלוקתם היא האם התראת ספק שמה התראה, לכן לא צריך עמו בעזרה, או לא שמה התראה, ולכן צריך להיות עמו בעזרה, (עיי'ן שם ברש"י ותוס'). והקשה השאג"א, שלכאורה גם עם החמץ עמו בעזרה, לא נמלטנו מהתראת ספק, שהרי יתכן שביטל את החמץ, וממילא אינו עובר עוד ב"לא תשחט". ואם כן מה הרוויח רשב"ל בזה שאמר, שבשביל להתחייב צריך שהחמץ יהיה עמו בעזרה, עדיין נשארה הבעיה של התראת ספק. והוכיח מכאן השאג"א, שיש חמץ שלא מועיל בו ביטול, והיינו חמץ של אחרים שקיבל עליו אחריו אחריות, שנלמד מדרשה שעובר עליו, ואם כן על חמץ כזה אין זו התראת ספק, כיוון שלא שיך בו החשש שמא ביטלו.

וכתב על כך מרן הרב זצ"ל: "והנה, אם תהיה כוונתו להוכיח מכוח זה דלא כרש"י, דביטול מטעם "תשביתו", דלדידה גם בחמץ של אחרים מועיל ביטול, לעי"ד יש לומר, דכל ענין הקושיא לא תיפול כי אם כשנאמר דביטול מטעם הפקר, אבל אם תהיה מטעם "תשביתו", בלאו הכי לא קשיא מידי, דהא אמרינן אתי דיבור ומבטל דיבור, אם כן, כשמבטל ואח"כ אומר שחוזר ומחשיבו, הרי הביטול בטל בודאי". מרן הרב מעורר, שמסקנת השאג"א, עולה בעצם קושיא על שיטת רש"י. השאג"א הוכיח, שחייבים לומר שישנו חמץ שלא ניתן לבטל, כדי שיהיה ציור של התראת ודאי בשוחט על חמץ, ויסור החשש שמא בטלו. ומכיוון שחמץ השייך לאדם ודאי שניתן לבטל, חייבים לומר שחמץ שקיבל עליו אחריות אך אינו שלו, שעובר עליו, לא מועיל בו ביטול. והנה, אומר הרב, אם נלמד כתוס', שביטול מטעם הפקר, מובן מדוע א"א לבטל חמץ של אחרים, כי לא שייך שאדם יפקיר את מה שאינו שלו, וגם כי ממילא

החמץ אינו שלו ובכ"ז חייב עליו. אבל אם נאמר כרש"י, שביטול מטעם "תשביתו", כלומר שאדם צריך להחשיב את החמץ כעפר, אין סיבה שלא יועיל בחמץ של אחרים. וא"כ תירוצו של השאג"א לא שייך בשיטת רש"י, והדרא קושיא לדוכתא.

עונה על כך מרן הרב, שהאמת היא להיפך, לרש"י לא קשה, ולתוס' כן קשה. כיוון שלמעשה ניתן למצוא ציור של התראת ודאי, שיועיל לרש"י ולא יועיל לתוס', והוא שהשוחט יאמר לפני השחיטה, שהוא חוזר בו מהביטול. לדעת רש"י, שביטול מטעם תשביתו, כיוון שאיתי דיבור ומבטל דיבור, הרי שהביטול התבטל, וההתראה תהיה התראת ודאי. אך לדעת תוס', שביטול מדין הפקר, הרי אדם לא יכול לחזור בו מהפקר, ותחזור קושיית השאג"א, לולא שנקבל את תירוצו.

ט. תירוצו של מרן הרב זצ"ל לשיטת תוספות

היוצא מכל זה, שלכאורה עולה מדברי השאג"א קושיא על תוס', שלשיטתם שביטול מדין הפקר, לא משכחת לה התראת ודאי בשוחט על חמצו, כי הרי יש לחוש שמא ביטל, אפילו אם החמץ עמו בעזרה. אך כתב מרן הרב, שגם זאת ניתן לישב: "ולהפוסקים דסבירא להו, דביטול הוא בלב לבדו, ואין צריך להוציא בשפתיו, יש לומר לפי דעת רבוותא דסבירא להו הפקר מטעם נדר, ומשום הכי אין חזרתו מועילה עד שיחזור ויזכה בו, משום דאיסורא דנדר רביע עליה, יש לומר דבלאו הכי היה מועיל חזרתו, כיוון דעל כל פנים אגידה ביה כל זמן דלא אתי לרשות אחר, כן יש לומר לכאורה, אם כן, דווקא בנדר שהוציא בשפתיו אין חזרתו מועלת, אבל בביטול בלב, כיוון שלענין נדר "לבטא בשפתיים" כתיב, וגמר בליבו לבד ולא הוציא בשפתיו, אינו מתחייב משום נדר, נהי דמשום דחמץ בלאו הכי אינו ברשותו, שאיסורו מועיל להיות רשותו נפקע, מ"מ אין כאן ענין שלא תועיל חזרתו להכניס לרשותו, ככללא דאתי דיבור ומבטל דיבור, כל זמן שלא זכה בו אחר. אם כן יש לומר שגם לפי דברי תוס' נדחית הראיה, ומשכחת לה שוחט הפסח על החמץ, בלא התראת ספק". מרן הרב מיישב את שיטת תוס', בדרך דומה לזו שישב בה את שיטת רש"י. לצורך כך, אומר הרב, יש לקבל שני הנחות בדעת תוס': א'- שתוס' סוברים שביטול יכול להיות במחשבה בלבד, כדעה המובאת בר"ן (א' ע"א). ב'- שתוס' סוברים שהפקר מטעם נדר, כדעת הרמב"ם והשו"ע הנזכרים לעיל. לאור שתי הנחות

אלו, נוכל לומר על דרך שאמרנו ברש"י, שמשכחת לה התראת ודאי בשוחט על חמצו, כאשר השוחט יאמר לפני השחיטה שהוא חוזר בו מהביטול. והרי הקשינו, שאם נאמר שביטול מדין הפקר לא שייך שאדם יחזור בו מהביטול, שהרי אדם לא יכול יחזור בו מהפקר שהרי הנכס כבר אינו שלו. אומר הרב, שזה נכון, אם הפקר מדין קניין. אבל אם הפקר מדין נדר, והנכס עדיין אגוד בבעליו, כפי שבארנו לעיל באות ו', הסיבה שאדם אינו יכול לחזור בו מהפקר, היא משום איסור 'בל יחל', וזה שייך רק כאשר הפקיר בפה, אבל כאשר הפקיר בלב, כפי שנעשה בביטול חמץ, שאז לא שייך איסור 'בל יחל', יכול לחזור בו. ולפי כל זה, גם לתוס' משכחת לה התראת ודאי בשוחט על חמצו, אם יאמר לפני השחיטה שהוא חוזר בו מביטולו. כלומר, במקרה ואנחנו יודעים שלא ביטל בפה, וכל החשש הוא ביטל בלב, הרי מביטול כזה הוא יכול לחזור בו, והוא אף מודיע שחזר בו, ואם כן בטל הביטול, והווי התראת ודאי.

י. הערות על דברי מרן הרב זצ"ל

והנה לכאורה, עולות הערות לעיון בדברי מרן הרב זצ"ל. ראשית - כמעט ואין מציאותי לדעת, שאדם מעולם לא ביטל בפה. שנית - מרן הרב כתב בדעת תוס', שביטול מטעם הפקר, אבל הרי הבאנו לעיל אות ו' את דברי הקצוה"ח, שלא ניתן להסביר בדעת תוס', שהפקר מטעם נדר, שהרי לפי שיטה זו החמץ יישאר שלו גם אחרי הביטול, ולא ינצל מ"לא יראה לך". שלישית - מרן הרב זצ"ל, הרכיב בדעת תוס', בנוסף למה שכתבו הם עצמם שביטול מטעם הפקר, שהפקר כנדר, ושניתן לבטל בלב. אך לכאורה לא ניתן לבצע הרכבה כזו, שהרי אם הפקר כנדר, הרי שהוא נשען על איסור 'בל יחל', שהרי אחרת אינו כנדר, וכיוון שעל הפקר במחשבה לא שייך 'בל יחל', כפי שביאר מרן הרב בעצמו, הרי שלא שייך הפקר במחשבה, וממילא לא מובן כיצד ניתן לומר, שתוס' שסוברים שביטול מדין הפקר, יוכלו לסבור שמועיל ביטול בלב, אם הפקר מטעם נדר.

י"א. ישוב דברי מרן הרב זצ"ל

והנראה להשיב על מה שהקשינו ראשונה, שאף אמנם שזהו ציור רחוק שנוכל לדעת שלא ביטל בפה, עכ"פ די לנו שיש מציאות למלקות בלאו של "לא תשחט על חמץ". ומה שהקשינו עוד, שאי אפשר לומר בדעת תוס', שהפקר מדין נדר,

כיוון שלשיטה זו החמץ ימשיך להיות שלו, הלוא כבר הבאנו באות ז', שדברי הקצוה"ח ייתכנו, רק נסבור ש"עשאו הכתוב כאילו הוא ברשותו", שייך גם כשאינו ברשותו מטעם אחר לאיסור חמץ, אבל אם לא נאמר כך, גם תוסי' יוכלו לסבור שהפקר מטעם נדר, ואינו עובר עליו, כבר שאינו ברשותו מסיבה נוספת, דהיינו ההפקר. ועל הקושיא השלישית נצטרך לומר, שהרב מבין שגם למ"ד הפקר כנדר, אין הנדר עיקר בעצם חלות ההפקר, אלא רק דין נוסף, שמונע מהאדם לחזור בו.

י"ב. ביאורו של הגרש"י שקופ את שיטת תוספות והר"ן

דרך נוספת בביאור שיטות התוסי' והר"ן בענין ביטול חמץ, כתב הגרש"י שקופ, בשערי יושר (שער ה', כ"ג). ראשית, הגרש"י חולק על הבנת הקצוה"ח בענין הפקר, וסובר שגם לדעת הרמב"ם והשו"ע, שהפקר מדין נדר, הוא מוציא את הנכס המופקר לגמרי מרשות המפקר. וזו לשונו (שם, עמ' ק"א, ד"ה ואע"פ): "נראה לי, דביאור הענין הוא, דענין הפקר מחדש שני ענינים. יסוד ההפקר, הוא שחל על החפץ דין הפקר, שנתייחד להשתמשות ולשליטת כל אדם. וגמר ההפקר הוא שלילת כוח הבעלים ויתרונם על כל אדם, והפקעת קניינם לגמרי". הגרש"י מבאר, שישנם בהפקר שני שלבים: האחד - שהחפץ מתייחד לרשות כל העולם, דבר שקורה ע"י דיבור הבעלים, ובזה ההפקר כנדר. אלא שאין זה נדר ממש, ולכן אין בו 'בל יחלי', וגם לא שייכת בו שאלה, אלא שזה ענין שדומה להתפסה בנדרים, כמבואר שם בפנים באריכות. השני - שהקשר של הבעלים עם החפץ פוקע, והוא מפסיק להיות שלו. דבר זה קורה ע"י רצונם של הבעלים, ומתאפשר כתוצאה מהשלב הראשון.

לאור הבנה זו, יש ללמוד כיצד פועל ביטול חמץ, שלדעת התוסי' והר"ן, הוא מדין הפקר. וכך מוסבר שם (בעמ' ק"ח): "... דענין הפקר, ביארנו שהוא קצת כעין דרכי הקניינים, שע"י זה שמיחד החפץ שיהיה מיוחד לכל העולם... שענין זה מועיל כעין נדרים, מחמת זה מועלת הסכמת הבעלים להסתלק לגמרי מן הדבר... ובביטול חמץ, דליכא ענין זה, דהרי אינו מייחדו לתשמיש העולם, דאומר שיהיה כעפרא, וגם מהני ביטול בלב... ולכן ביאר הר"ן, דכמו דמהני הפקר להסתלק מן החפץ ע"י התייחדות השתמשות לכל אדם, כמו כן מועיל מה שעומד החפץ לצאת מרשותו להיאסר בהנאה, ובעוד שבידו להצילו ליהנות ממנו, והוא מרצונו מתרצה שיצא מרשותו, מהני לזה גילוי דעתו שרוצה

להסתלק לגמרי מן החפץ, שלא יהיה לו שום זכות בגוויה". הגרשי"ש מסביר, שביטול חמץ, אינו מתבצע ממש כמו הפקר, אלא בעיקרון דומה. ביאור הדברים: כפי שהסברנו קודם, לדעת הגרשי"ש, הדבר שאפשר לחפץ המופקר, לצאת מהבעלות של המפקיר, הוא השלב הראשון, שבו החפץ מתייחד להיות מותר בשימוש לכל העולם. כתוצאה מהתייחדות זו, פוקעת הבעלות של המפקיר. בביטול חמץ לא שייך השלב הראשון, כלומר: "התייחדות החפץ לכל העולם", שהרי אין אנו מייחדים את החמץ לשימוש כל העולם, אלא אומרים שיהיה כעפרא. את מקומו של השלב הזה מחליפה העובדה, שהחמץ "עומד לצאת מרשותו להיאסר בהנאה". וכל מה שצריך האדם לפעול, הוא רק את השלב השני של הפקעת הבעלות שלו מן החמץ, ולזה מועיל גילוי דעתו, דהיינו שבמקום לנסות ולהציל את החמץ וליהנות ממנו, הוא מגלה דעתו שאינו רוצה שום זכות בו - זה מועיל לחלות השלב השני שהוא פקיעת הקשר בינו לבין החמץ. לכן גם מועיל ביטול במחשבה, שהרי כיוון שאינו עסק בלהציל וליהנות, דברים שבליבו ובלב כל אדם, שאינו רוצה קשר אל החמץ הזה.

י"ג. הערה על דברי הגרשי"י שקופ

לענ"ד, יש מקום להעיר על דברים אלו. הר"ן, שהבאתי דבריו לעיל אות ד', לא חילק בין ביטול בלב לביטול בפה. כלומר, לעולם מועיל ביטול בלב, שזו לשונו: "ותו, דבגמי אמרינן "מבטלו בליבו", ובודאי שלענין הפקר ממונו הפקר בליבו לא מהני, דדברים שבלב אינם דברים". הרי שהר"ן מפרש את הביטוי בגמרא "מבטלו בליבו" כפשוטו, מבלי שום הסתייגות. ואם כן קשה, שהרי לפי היסוד של הגרשי"ש בטול בלב יכול להועיל, רק כשאנחנו רואים שהאדם אינו מנסה להציל וליהנות מהחמץ, שכך כתב "ובעוד שבידו להצילו ליהנות ממנו, והוא מרצונו מתרצה שיצא מרשותו". והרי כל זה שייך דווקא בחמץ ידוע, אבל בחמץ שאינו ידוע, מה שייך לומר "שבידו להצילו ליהנות ממנו"?!! ובאמת, שבר"ן משמע להיפך, שבחמץ שאינו ידוע, פשיטא שמועיל ביטול, רק שחידש שמועיל אפי' בחמץ שאינו ידוע, שהרי כך כתב לקראת סוף דבריו שם: "ומשום הכי בגילוי דעתא בעלמא, דלא ניחא ליה דליהווי זכותא בגוויה כלל סגי, ומהני אפילו לחמץ ידוע". ולפי הגרשי"ש הרי אדרבה, יהיה זה חידוש שביטול מועיל לחמץ שאינו ידוע, וצ"ע.

ד"ד. ביאור הגר"ש רזובסקי בענין ביטול חמץ

כיוון נוסף לבאר את דין ביטול חמץ, מצאתי בחידושי הגר"ש רזובסקי (עמ' צ' - צ"א). הגר"ש עומד אף הוא על שיטת התוס' והר"ן, שביטול מדין הפקר, אך מסביר את ענין ההפקר אחרת מקצוה"ח והגרשי"ש, וז"ל: "ונראה דחלוק דין הפקר משאר קניינים, דבכל הקניינים האדם הוא העושה את חלות ההקנאה, מה שאין כן בהפקר, דאינו יכול להפקיע את קניינו, אלא דילפינן מקרא ד"והשביעית תשמטנה ונטשתה", דיש לך נטישה אחרת כמותה, דכל שהוא מפקיר את נכסיו, אמרה התורה שיהיו נכסיו הפקר... נמצא שחלות ההפקר הווי מידי דממילא, דע"י הנטישה דידיה שאומר שיהיו הפקר - חייל ההפקר... והכי נמי הכא בחמץ, דכיוון שעומד להיות אסור בהנאה ואינו ברשותו, דמי לסופי תאנים, דכל דלא ניחא ליה, דמי להפקר ממילא". הגרש"ר מסביר בדעת הר"ן, שבאמת ההפקר שייך לתורת הקניינים, אלא שאינו מתפקד כקניין רגיל. בקניין רגיל, המקנה עושה את חלות ההקניה, ואילו בהפקר החלות נעשית ממילא, וזהו חידוש של התורה. בדין של "סופי תאנים", למדנו עוד יותר, שגם בלי אמירה מפורשת, חפצים שכבר לא אכפת לבעלים מהם, ואינם מעוניינים בהם יותר - גם נעשים הפקר. ביטול חמץ, פועל על פי העיקרון של סופי תאנים. כיוון שהחמץ עומד להיות איסורי הנאה, הרי שהבעלים כבר לא מעוניין בו, וממילא הוא נהיה הפקר, אפילו במחשבה בעלמא.

ט"ו. קושיא על ביאור הגר"ש רזובסקי

הגרש"ר עצמו, הקשה על חידושו שהפקר חל ממילא: "ועדיין קשה לפי זה, דאם כן, אמאי לא מהני ביטול לאחר שש, דכיוון דהווי חלות דין בממילא, מה איכפת לן במה דאינו ברשותו, דלכאורה גם אם אינם ברשותו, נעשים הפקר, כיוון שאין צריך למעשה דידיה". כוונתו, הגמרא (ז' ע"א) שואלת "ונבטליה בשית", ועונה - "כיוון דאיסורא דרבנן עלויה, כדאורייתא דמיא, ולא ברשותיה קיימא, ולא מצי מבטיל". כלומר שא"א לבטל חמץ אלא לפני זמן איסורו, אבל לאחר זמן איסורו, כיוון שהחמץ כבר אינו ברשותו של אדם, אינו יכול לבטלו. לפי זה, מקשה הגרש"ר, בשלמא אם ביטול חמץ פירושו לפעול חלות דין בחמץ, מובן שאדם לא יכול לפעול במה שאינו ברשותו. אבל לפי מה שנתבאר, שהפקר חל ממילא, ואינו חלות שבאה כתוצאה מפעולה שפעלו בחפץ, מפני מה ביטול לא מועיל למה שאינו ברשותו, מה חמץ שונה מסופי תאנים,

שנעשים הפקר, גם אם אינם ברשותו. והגרש"ר נשאר על כך בצריך עיון. יש להעיר, שקושיא זו קשה גם על שיטת רש"י. אך מקובל להסביר, שלא שייך לומר שתהיה משמעות למה שמחשיב את החמץ כעפר, אלא כשלחמץ יש שווי, אבל כשהוא כבר איסורי הנאה, אין שום משמעות למה שמחשיבו כעפר, ואין זו מצוות "תשביתו".